

## ANTROPONIMLARDA ETNIK BELGILARNING AKS ETISHI

Islomov Sardor Sanjarovich

Termiz davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.21932420>

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek tilida mavjud etnoantropnimlar tahlilga tortilgan. Antropnimlarning o‘ziga xos xususiyatlari ilmiy adabiyotlarda keltirilgan ma’lumotlar asosida o‘rganilib, etnik jihatlarning nomlarda aks etish masalasi yoritilgan. Etnoantropnimlarning tuzulishi, semantik xususiyatlar misollar asosida tahlil qilinib, etimologik jihatlari ham aniqlangan.

Kalit so‘zlar: *etnonim, etnik belgi, etnoantropnim, laqab, tahallus, o‘zbek tarixiy antropnimikasi, konsept*.

Nomshunoslik ilmining yuzaga kelishi insoniyat tomonidan atab qo‘yilgan jamiyati nomlari o‘rganish, tahlil qilish imkoniyatini berdi. Mazkur sohaning ichki qonuniyatlari, ma’lumotlarni o‘rganish ko‘lami dunyo tilshunosligida ko‘plab olim va tadqiqotchilarning izlanishlari samarasi o‘laroq aniq tartibga keltirilgan. Taniqli tilshunos olim V.N.Nikonov ta’kidlaganidek: “Bir-biridan ajralmas, amaliy va nazariy vazifalarining mavjudligi bilan antropnimika baxtlidir”. Shuning uchun ham antropnimlarga qiziqish, uni o‘rganish qadimiy tarixga ega. Yuz yillar davomida unga bag‘ishlab minglab asarlar yozildi. Natijada kishi ismlarini o‘rganuvchi tilshunoslikning alohida bir sohasi antropnimiya paydo bo‘ldi. Bu ilm xuddi toponimika, etnonimika, zoonimika, kosmonimika singari onomastikaning tarkibiy bir qismini tashkil qiladi. Antropnimikaning yuqoridagi onomastik sathlardan farqi shuki, kishi ismlari qolgan onimlardan nom o‘zlashtirish bo‘yicha eng faoli hisoblanadi. Xususan, *Qo‘chqor, Arslon, Qumri* kabi antropnimlar zoonimlardan, *Zuxro, Yulduz* kabilar kosmonimlardan, *Qo‘ng‘irot, Arab* kabilar etnonimlardan antropnimga ko‘chgan.

E.Begmatov o‘zbek tilshunosligida antropnimikaning o‘rganilishi borasida fikr yuritarkan, mazkur sohaning nazariy tomonlarini o‘rganishda bir qancha muammolar mavjudligini qayd etgan edi. Olim o‘zining “O‘zbek tili antropnimikasi” nomli fundamental asarida quyidagi jihatlarni keltirib o‘tadi: antropnimlar semantikasi va motivatsiyasi, antropnimlarni tasnif qilishning ilmiy motivlari, antropnimlarni qardosh va qardosh bo‘lmagan tillar bilan qiyosiy o‘rganish, antropnimiya fondiga ijtimoiy-lisoiy, milliy-madaniy, falsafiy-etnik jihatdan yondashish masalalari, tarixiy yozma obidalar tilidagi antropnimlarni o‘rganish kabi bir qator muammolar o‘z tadqiqotchilarini kutmoqda.

Atoqli otlarni o‘rganish uzoq tarixga ega bo‘lib, uning davriy taraqqiyoti davomida tadqiqotchilar ismlar ontologiyasi hamda ularning vazifalanish masalalariga e’tibor qaratganlar. Ilmiy bilimlarning turli sathlari vakillarining ismga bo‘lgan qiziqishi alohida shaxs ongida va jamiyat hayotining turli bosqichlarida ismlarga katta hurmat bilan yondashilishiga sabab bo‘lgan. S.G.Vorkachevning ta’kidlashicha, tilshunoslikning bugungi kundagi taraqqiyoti yoki antropotsentrik paradigma insonga “barcha narsalarning o‘lchovini” berdi va uning dunyoqarashini ma’lum markazga yo‘naltirdi. Albatta, bu markaz insonning madaniyati, tafakkur tarzi va etnik xoslanishi bilan uzviy bog‘liqdir. Bu jihat har bir atoqli otning yuzaga kelishida insonning etnik va madaniy konseptosferasida mavjud ko‘nikmalar hamda bilimlarning namoyon bo‘lishi bilan o‘z isbotini topadi.

Dastlab faqatgina belgi ifodalagan so‘z o‘ziga boshqa bir mazmunni yuklagan holda nom hosil qiladi. Bunda ma’lum bir belgini qay holatda tushunish, ayni zamonda, unga qanday munosabatda bo‘lish muhimdir. Insonning bunday qabul qilish mexanizmi, shubhasiz, u yashayotgan muhit, ajdodlarining kimligi, qaysi madaniyat vakili ekanligi, jamiyatdagi maqomi, ruhiyati va tasavvur olami bilan belgilanadi. Shunday ekan, antropotsentrik paradigma tarkibiga kiruvchi bir qancha sohalar: etnolingvistika, areal lingvistika, sotsiolingvistika, psixolingvistika, lingvomadaniyatshunoslik kabilar nom yaratish jarayonini o‘z tadqiq doirasida o‘rganadi, baholaydi. Xususan, ismlarning etnolingvistik va lingvomadaniy jihatlari etnomadaniy tasavvurlar zahirida vujudga kelgan ma’noni izohlaydi. Kishilik jamiyatining vujudga kelishi va rivojlanishida etnik o‘ziga xoslik: *milliy kognitiv, milliy diskurs, milliy stereotip, milliy realiya va milliy ramz* kabi tushunchalar majmuasi bevosita etnik madaniyat – etnomadaniyatni belgilaydi, ifodalaydi. Bu kabi tushunchalar, abatta, antropnimlarda o‘z aksini topadi. Shunga ko‘ra, nomshunoslikda etnik onomastika ham farqlanib, millat nomlarining kelib chiqishini, etnonimlarning evolyutsiyasini, toponimlar, antropnimlar, zoonimlarning yaratilishida etnik belgilarning o‘rni, etnonimlarning til nomlari (lingvonimlar) bilan o‘zaro bog‘liqligini o‘rganadi.

Umuman olganda, nom shunchaki soʻz emas, koʻpqirrali tushuncha – konsept hamdir. Fikrlarimizga asos sifatida E.Begmatovning antroponimiya, xususan, tarixiy antroponimiya haqidagi quyidagi xulosalarini keltirmoqchimiz: “Oʻzbek tarixiy antroponimiyasi deyarli tadqiq qilinganicha yoʻq. Tarixiy yozma obidalar tilidagi matnlarda saqlanib qolgan antroponim materiallarini sinchiklab toʻplash va oʻrganish, bunday tadqiq antroponomik materialga nafaqat lisoniy jihatdan, balki etnolingvistik, etnoomadaniy, ruhshunoslik, sotsiolingvistik, estetik, tarixiy-diniy nuqtayi nazardan ham yondashishni talab qiladi.

Xalqimiz orasida oilada yangi tugʻilgan farzand uchun ism tanlash bilan bogʻliq turli anʼanalar mavjud. Shunday odatlardan biri oilaning yangi aʼzosi uchun oʻtgan ajdodlar nomlari orasidan ism tanlashdir. Ushbu anʼana juda qadimiy odatlardan ekanligi maʼlum. XVI asr oʻzbeklari hayotidan hikoya qiluvchi Zahiriddin Muhammad Bobur qizi Gulbadanbegimning “Humoyunnoma” asarida ism qoʻyish anʼanasi bilan bogʻliq voqea haqida quyidagicha hikoya qilinadi: “Hazrat Bobur Badaxshonga ketgan vaqtlarida Shohi Chuchukbegim qiz tugʻdilar. Shu kecha hazrat tush koʻribdilar. Tushida Faxriniso momom bilan Davlat Baxt ikkalalari eshikdan kirib, bir narsa olib kelib mening oldimga qoʻyibdilar. Hazrat bu tushning taʼbiri nima boʻlar ekan deb koʻp oʻyladilar. Soʻng qizning tugʻilganligi toʻgʻrisida xabar eshitgach, ularning har ikkalalari ismlaridan, yaʼni bittalaridan “baxt”, bittalaridan “niso” soʻzini olib unga Baxtinisobegim deb ism qoʻydilar”. Koʻrinadiki, ism tanlash milliy tafakkur va madaniy dunyoqarash bilan birga ism qoʻyuvchining bu boradagi savodxonligi ham qoʻshilgan holda yuzaga keladigan jarayondir.

Oʻzbek tilida mavjud antroponimlar (bu yerda kelib chiqishi boshqa tillarga oid boʻlsada, tilimizga moslashib, faol boʻlgan ismlar ham nazarda tutilmoqda) tarkiban koʻp turli boʻlib, gular, oʻsimliklar, hayvonlar, osmon jismlari, mashhur shahar yoki boshqa joy nomlari, sonlar, kabi koʻplab nomlarga asoslanadi. Xuddi shuningdek, etnik belgilar yoki etnik nomlar – etnonimlar ham antroponimlar hosil qilishda ishtirok etadi. Etnik belgilar asosida ism qoʻyish ajdodlarga hurmat, qaysi urugʻ yoki xalqqa mansublikni koʻrsatish kabi jihatlarga asoslanadi. Tadqiqotchi S.Kenjayevo oʻz tadqiqot ishida etnonimlarga nisbat berilgan antroponimlar haqida ham fikrlar yuritib, quyidagilarni taʼkidlaydi: Baʼzi hollarda bolaga ota-onasi mansub boʻlgan urugʻ, qabila, ajdodlar nomini nisbatlovchi ism berilgan. Bunda bolaning nazarda tutilgan etnik guruhga mansubligini, oʻsha etnos farzandi ekanini, uning oʻtmish ajdodlari shu urugʻ yoki qabilaga mansub boʻlishganini, chaqaloq ularning davomchisiligini taʼkidlash koʻzda tutiladi. Etnonimlardan yasalgan ismlar etnoantroponimlar deb yuritiladi. Masalan, Abdal, Abdolnizoy, Argʻinboy, Barlos, Batosh, Bahrin, Baxmal, Boymoq, Boyqoʻngʻir, Boʻronboy, Boʻronali, Boʻrongul, Boʻronoy, Boʻronnizoy, Doʻrmon, Jaloyir, Jagʻalboy, Kaltatoy, Kenagas, Lochin, Mangʻit, Mangʻitoy, Marqa, Nayman, Saroy, Qipchoq, Qirgʻiz, Qoʻngʻirot kabilar.

Tilshunos olim E.Begmatov bunday nomlarga, xususan, qabila va elat nomlari asosida xosil boʻlgan antroponimlarga: *Argin, Barlos, Jagalboy, Kaltaboy, Kenagasxon, Laqaygul, Mangʻitoy, Mangʻitqiz, Xalajboy, Qangliboy, Qipchoqqul, Qirgʻiz, Qirgʻizboy, Qozoqboy, Qutchi // Quchchi, Qoʻngirot* kabi kishi ismlarini kiritadi. Bularga qoʻshimcha sifatida *Oʻzbek, Arab, Jaloyir, Marqa, Oyli* kabi nomlarni ham keltirishimiz mumkin. Bu antroponimlar bugungi kunda nomlanishda faol tanlanmayotgan boʻlishi mumkin, biroq til tizimida mavjud boʻlgan va hozirda ham qoʻllanilmoqda.

Etnik tarkibli nomlar tahlilga nazar soladigan boʻlsak, ismga asos qilib olingan etnonimlarning ayrimlari boshqa oddiy soʻz yoki birikmalar bilan maʼnodosh boʻlishi mumkin. Misol uchun, *Qoʻngʻirot* ismining asosi bu qoʻngʻir rangli ot emas, balki, qoʻngʻirot etnonimi – oʻzbeklarning keng tarqalgan va qadimiy urugʻlaridan biriga bogʻliq. Yana bir misol, *Oylar, Oyli* ismi bir nechta oy – osmon jismi, yoki oyga ega maʼnosida emas qoʻngʻirot urugʻining bosh tarmoqlaridan biri oyinli etnonimiga bogʻlangan. Izlanishlarimiz jarayonida Surxondaryo viloyatida aynan *qoʻngʻirot* urugʻining *oyinni/oyinli* tarmogʻi vakillari boʻlgan bir nechta momolarning ismi *Oylar, Oyli* ekanligi va ular urugʻiga ishora qilib qoʻyilganining guvohi boʻldik. Bizningcha, *Oyli* antroponimi *oyinli* etnonimining fonetik oʻzgarishga uchragan shakli boʻlishi ham mumkin. Mazkur etnonim boʻyicha ilmiy manbalarda quyidagicha maʼlumotlar keltiriladi: Tamgʻasining shakliga koʻra nomlangan yana bir urugʻ nomi *oyinni* boʻlib, *oyinli* tarzida ham yuritiladi. *Oyinni* etnonimining asosi “*oy*” boʻlib, “*oyli*” degan maʼnoni ifodalagan. Ushbu fikrimizni tarixiy manbalar ham asoslaydi. Xususan, B.X.Karmishevning taʼkidlashicha, “*oyinni*”, “*oyinli*”, “*oyin*”, “*ayn*” yoki “*oyli*” nomlarining negizida “*oy*” soʻzi yotadi. Shu urugʻning tamgʻasi yarim oyga oʻxshatilib, taqa sifatida tasvirlangan. Yuqorida qayd etilgan beshta soʻz ham “*oyga ega boʻlmoq*”, oytamgʻali esa “*oy shaklidagi tamgʻaga ega*” maʼnosini anglatadi. Koʻrinib turibdiki, *Oylar, Oyli* ismlari etnonimga asoslangan antroponimlardir.

*O'zbek, Arab, Qozoqboy* kabi antroponimlar ham etnonimga asoslanganligini yuqorida aytib o'tgan edik. Bu nomlar orasida O'zbek antroponiminig etimologiyasi biroz bahsli. Xususan, ayrimlar mazkur nomni antroponimdan etnonimga o'tgan, yani *O'zbekxon* nomi bilan bog'liq deb hisoblaydilar. Ammo boshqa manbalarda bu etnonimning hosil bo'lishi O'zbekxonga aloqador emasligi ta'kidlanadi. Bizningcha ham mazkur nom antroponimdan etnonimga emas, etnonimdan antroponimga ko'chgan.

Etnik belgi asosida vujudga kelgan antroponimlar sirasiga *Eshon, To'ra, Xo'ja, Said* kabi nomlarni ham kiritishimiz mumkin. Mazkur tushunchalar ma'lum bir xalq nomini ifodalamasda-da, kelib chiqishi jihatidan shu etnik birlashmaga kiruvchi kishilarning shajaraviy tarkibiga mansublikni ifodalaydi. Xalqimiz orasida keng qo'llaniladigan *eshonlardan, xo'janing qizi, to'ra avlodi* kabi birikmalarda ham bu nomlar ma'lum bir etnik jamoani nomlashini ko'rishimiz mumkin.

Janubiy Surxondaryo qipchoq lahjasi antroponimlarini o'rgangan M.Qobilov etnonimlar antroponimlarni hosil qilishda ishtirok etishini ta'kidlaydi va etnonimlardan hosil bo'lgan eponimik antroponimlarga *Qipchoq, Qo'ng'iro't, Norin, Olchin, O'g'lon, O'tagan, Qoraxon, Turkman, Qozoq, Qozoqboy, O'zbek, Qirg'izboy, Qirg'iz* kabi misollarni keltirib o'tadi. Ushbu qipchoq shevasiga oid ismlar faqat o'zbek urug'i vakillarigagina tegishli bo'lmasdan, qadimiy shakllanish jarayoni bilan bog'laganda umumturkiydir deya o'z fikriga yakun yasaydi.

Umuman olganda, etnoantroponimlar, bir tomondan, o'tmish ajdodlarga hurmatni, bola o'sha ajdodlar davomchisi ekanligini anglatadi, ikkinchidan, tug'ilgan bola shu etnosga mansubligini ifodalaydi. Bunday ismlarda bolani o'tmish ajdodlar, ota-bobolar ruhi qo'llaydi, asraydi degan ishonch ham mavjud. Shuningdek, urug' yoki boshqa etnik jamoaning nomini saqlash va kelajak avlodlarga yetkazish maqsadi ham mavjud bo'ladi. Etnik belgisi bunday antroponimlarni o'rganish xalqimizga xos etnomilliy, etnomadaniy tasavvurlarni o'rganish va bu tafakkur mahsulining qaysi so'z vositasida yuzaga chiqishini aniqlash imkonini beradi. Bu esa tilshunoslikda so'z anglatadigan yangi bir tushuncha – semaning konseptlashuv jarayonini aniqlaydi va baholaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Бегматов Э.А. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент: Фан, 2013. – Б. 260.
2. Ибраимова Д. Инглиз ва ўзбек тилларида антропонимик бирикларнинг лингвистик хусусиятлари. Филол.фан.бўйича фалс.док.дисс. – Термиз, 2022. – В. 16.
3. Kurbanazarova N. O'zbek tilida etnonimlar etimologiyasining lingvomadaniy asoslari (qo'ng'iro't urug'i misolida). Filol.fan.dok.diss. – Qarshi, 2026. – В. 19.
4. Хамроева М. Тоҳир Маликнинг бадий асарларида антропонимлар. Filol.fan.bo'yicha fals.dok.diss. – Buxoro, 2022. – В. 22.
5. Djurayeva Y. O'zbek tilida xotin-qizlar ismlarining lingvistik xususiyatlari. Filol.fan.bo'yicha fals.dok.diss. – Qarshi, 2025. – В. 17.
6. Кенжаева С. Ўзбек тили антропонимларининг номинацион-мотивацион асослари ва тавсифи. Филол.фан. бўйича фалс.док.дисс. – Қарши, 2019. – В. 17.
7. Qobilov M. Janubiy Surxondaryo qipchoq lahjasi antroponimikasi: Filol. fan. bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Termiz. 2026. – В. 91.